

ASKİYA ŞEKİLLERİ VE BENZER TÜRLERLE MUKAYESESİ

Hüseyin BAYDEMİR*

Öz

Askiya, Maverâünnehir bölgesinde eğlence kültürünün bir parçasıdır. Sadece Özbekler arasında bilinir. Gelenekten yetişmiş profesyonel sanatçıların icra ettiği, söz üzerine kurulu bir türdür. Maksat dinleyenleri güldürerek eğlendirmektir. İki veya daha fazla sanatçı tarafından düğünlerde, şenliklerde, özel kutlama günlerinde veya insanların bir araya geldiği diğer toplantılarda icra edilir. Askiyanın birçok şekli vardır. Makalede önce askiyanın şekilleri tanıtılmıştır. Daha sonra askiyanın daha iyi anlaşılabilmesi için fıkra ve yine Özbeklere has olan bir söz oyunu olan “laf”ın askiyayla benzer ve farklı yönleri tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Özbek, Özbekistan, eğlence, askiya, laf, fıkra.

TYPES OF ASKIYA AND ITS COMPARISON WITH SIMILAR TYPES

Abstract

Askiya is a part of entertainment culture in Transoxiana region. It is known only among Uzbek people. It is a type based on word performed by professional artists who grew up within the tradition. The aim is to entertain by making people laugh. It is performed by two or more artists in the weddings, festivals, special celebrations or other gatherings where people get together. There are a lot of types of Askiya. First, types of askiya have been introduced in this paper. Then, it has been determined the similarities and differences between “laf”, which is a word game unique to Uzbek people, anecdote and askiya in order to understand askiya better.

Keywords: Uzbek, Uzbekistan, entertainment, askiya, laf, anecdote.

Askiya

Askiya (äskiyä) sözü Arapçadan alıntı olup aslı *ezkiyâ'* (الذكاء)'dır. *Ezkiyâ'*, Arapçada ‘zeki’nin çoğuludur (Erkan, 2006, s. 1199). Özbek araştırmacılar, söz konusu terimin bu sözcükten geldiği konusunda hemfikirdirler. Askiyayı icra edenlere *askiyachi* (askiyacı) ya da *askiyaboz* (askiyacı), askiya icra etmeye ise *askiyabozlik* (askiyacılık) denir. “Terim, Zerefşan, Kaşkaderya ve Surhan vadilerinde “aksiya” şeklinde de kullanılmaktadır. Terimin aslı aksiya ise, aksi cevaplar verme, lafı geri çevirme, karşı hücumla geçme manalarıyla ilgili olmalıdır” (Qodirov, 1989, s. 163). Askiya sözcüğünün göçüşme (metatez) sonucu bu bölgelerde ‘aksiya’ya dönüştüğü görülmektedir. Çünkü askiya şekli oldukça geniş bir alanda, aksiya biçimi ise çok dar bir bölgede kullanılmaktadır. “Askiya yerine bazı bölgelerde *aytish* (deyiş) veya *zarofat* (zerafet) de denilmektedir” (Ahmadova, 2012/1).

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hbaydemir@atauni.edu.tr.

Askiya, iki veya daha fazla kişinin kinayeli, tevriyeli, cinaslı ve mecazlı bir biçimde karşılıklı olarak sözlü atışmasına veya birbirlerini herhangi bir kişi ya da varlığa benzetmesine dayalı bir türdür. İcra sırasında çalgı kullanılmaz. Askiya, sadece söz oyunları üzerine kurulu olup eleştiri ve güldürü esastır. Atışmada rakiplerini daha iyi eleştiren, köşeye sıkıştıran ve dinleyicileri daha çok güldüren sanatçı galip sayılır. İki ya da daha fazla askiyacı bir mevzu üzerine tartışır. Askiyada amaç insanları eğlendirmek ve güldürmektir. Askiyacı, insanları güldürebildiği sürece kendini başarılı hisseder. Askiyacılar, sanatlarını doğaçlama usulü icra ederler. Geleneksel tiyatrodan repertuardan söz edilebildiği hâlde askiyacılıkta böyle bir şey söz konusu değildir. Askiyacı taklit yapmaz, bu sanatta jest ve mimikler çok da önemli değildir. Askiyacı rol yapmaz, bir senaryoyu icra etmez. Yani askiyacılıkta dramatik unsurlar bulunmaz. Dolayısıyla askiyacılığı halk tiyatrosuyla karıştırmamak gerekir. “Askiyalar, sadece söze dayalı oluşu ve bir dinleyici topluluğu karşısında icra edilişi yönüyle geleneksel tiyatromuzdaki muhavere kısımlarına benzer” (Yıldız, 2006, s. 104-105). Fakat bu benzerlikten öte ortak bir yön bulunmaz.

Askiyanın temelinde söz olduğu için, icra sırasında vurgu ve tonlamalar çok önemlidir. Hazırcevaplık ise askiyacının en önemli özelliklerinden biridir. Askiyacıların hazırcevaplığı dinleyicileri oyuna daha sıkı bağlar. Başarılı askiyacılar genellikle yerli yerinde, açık, anlaşılır ifadelerle kısa ve anlamlı cümleler kurarlar. Askiyanın ve askiyada hazırcevaplığın önemini çok güzel anlatan bir örneğe göz atalım: Bir gün, dutar çalan kızlar topluluğu üyelerinden Senaber Kerimova, salona kızların hepsinden önce gelir. Üstadı Ganican Taşmetov’a “Qızlar kalishmadimi? (Kızlar gelmediler mi?)” diye sorar. Tabiaten askiyacılığa meyyal olan Ganican Taşmetov hiç düşünmeden “Kelishgani kelishdi (Gelen geldi¹)” diye cevap verir (Madayev, 2013, s. 95). Özbekçede “*kelishgan*” sözü hem “*gelen, gelenler*” hem de boyu posu yerinde, olgun, mütekâmil manasına gelen “*gelişkin*” anlamlarında kullanılır. Dolayısıyla Ganican Taşmetov’un bu cevabı iki anlama gelecek şekilde yorumlanabilir. Birincisi: Gelen geldi. Yani gördüğün üzere sen ve benden başka kimse gelmedi. Bu anlam, sorunun asıl cevabıdır. Ganican Taşmetov, kendisine sorulan soruyu “hayır” demeden cevaplandırmıştır. Cevabın ikinci yorumu ise iltifat ve nezaket kesp etmektedir: En gelişkini geldi. Yani boyu posu en uzun olanı, içlerinde en gelişkin olanı, en olgun olanı geldi demek istemiştir. Böylece Ganican Taşmetov’un hazırcevaplığı sayesinde hem soru cevaplandırılmış hem de soruyu soran genç bayana iltifat

¹ Fergana Vadisinde tek kişi için de genellikle nezaketten çoğul ekler kullanılır. Maksada muvafık kalmak için tekil olarak aktarmayı uygun gördük.

edilmiştir. Burada olduğu gibi sözün birden fazla manada kullanılması, askiyacılık sanatının özüdür.

Askiyacılıkta lakaplardan sıkça faydalandığı için, her bir karakter ve fiziki özellik için gelenek içinde zamanla kabul görmüş özel lakaplar kullanılır. Gelenekten yetişmiş kişiler bu lakapların hangi özelliği karşıladığını bilmektedirler.

Askiyacılık, sanatı icra edenler ve dinleyicilerle birlikte bir bütünlük arz eder. Askiyacılar sanatta ne kadar güçlü ve mahir olursa olsunlar, dinleyici topluluğu askiyanın konusuna ilgi göstermez ve gülünmesi gereken yerlerde beklenen tepkiyi vermezse gösteri sönük geçer. Askiyacılık söz üzerine kurulu bir atışma olduğu için, kullanılan kelime ve terimler dinleyicilerin dünyasına hitap etmelidir. Dinleyici kitlesi terminolojiye yabancı kaldığında beklenen ilgiyi göstermeyecektir. O yüzden usta askiyacılar dinleyici topluluğunun ilgi duyabileceği konuları seçerek atışmayı tercih ederler. Mesela dinleyiciler çoğunlukla çiftçilikle uğraşıyorsa, çiftçilikle ilgili konular üzerinden atışma yapılır.

Askiyacı başarılı olmak istiyorsa dili en ince ayrıntısına kadar çok iyi bilmelidir. Askiya atışmaları, sıradan bir insanın kelime dağarcığıyla yürütülemez. Usta askiyacıların repertuarı bu yönüyle çok zengindir.

Askiya, umumen *seyil* denilen bahar şenliklerinde, düğünlerde, bağ ve bahçe imecelerinde, misafirlikte veya insanların bir vesileyle toplandığı kalabalık ortamlarda icra edilir. Askiyacılar iki kişi ise karşılıklı otururlar. Daha fazla kişi ise daire oluşturacak şekilde otururlar.

Kaynaklar bize askiyacılığın 15. yy.'da Herat'ta yaygın olduğunu göstermektedir (Muhammadiyah, 1962, s. 11). 16. yüzyılda yaşamış olan Zeyniddin Vafî, Herat'ta onlarca mahir askiyacının varlığından ve bunlar arasında en meşhurunun Mevlana Abdolvase Münşî olduğundan bahseder (Ahmadova, 2012/1). Hanlıklar döneminde, saraylarda askiyacıların varlığı bilinmektedir. Özellikle Hokand Hanlığı sarayında askiyacı ve tiyatrocuların kadrolu çalıştıkları malumdur. Hudayarhan döneminde Hokand Hanlığı sarayında çalışan en meşhur askiyacı ve tiyatrocu Zakir İşan'dır. Bir gösteri sırasında Hudayarhan ve adamlarını askiyaya konu ettikleri için, Zakir İşan altı ay süreyle ev hapsine çarptırılır. Askiyacılıkta da usta çırak ilişkisi vardır. İyi bir askiyacı, ustasından icazet almış bir sanatçıdır. Onlar sanatlarını profesyonelce icra ederler. Zakir İşan Oş şehrinde zengin bir adamın düğününde gösteri yaparken birden ölür. Zengin adam düğün evinin yas evine dönüşmesini istemez ve askiyacılara

eğlenceye devam etmeleri yönünde talimat verir. Askiyacilar, ustalarının oyun gereği öldüğüne davetlileri inandırarak gösterilerini profesyonellelikle devam ettirirler (Muhammediyev, 1962, s. 11-14).

Askiya, yüzyıllar boyunca hem erkekler hem de kadınlar tarafından icra edilegelmiştir. Erkekler, erkekler arasında, kadınlar ise kadınlar arasında sanatlarını icra ederler.

Askiya geleneği Fergana Vadisi'ndeki yerleşim yerlerinde daha güçlü ve yaygındır. Bu bölgede geleneğin en güçlü olduğu merkez ise Hokand'dır. Fergana Vadisi'den sonra geleneğin en yaygın olduğu bölge Taşkent ve Cizzah dolaylarıdır. Fakat günümüzde özellikle Cizzah dolaylarında canlılığını yitirdiği söylenebilir. Kırgızistan'ın Oş ve Celalabad şehirlerinde de askiya geleneği yaygındır (Sulaymonov, 2008, s. 99-102). Bu durum, mezkûr bölgedeki Özbek nüfusun yoğunluğundan kaynaklanmaktadır.

Geleneksel askiyacılık günümüzde eskisi gibi yaygın ve canlı değildir. Sanatın yaşatılabilmesi için soyut olmayan kültürel miras kapsamında UNESCO ile iş birliğine gidilmiştir. Ayrıca Özbekistan'ın bazı şehirlerinde askiyacılık merkezleri açılmıştır. Mergilan'da Mamasidiq Sherayev, Hokand'da Akromjon Anvarov, Andican vilayetinin Hanabad şehrinde Muhiddin Sultonov rehberliğinde askiyacılık merkezleri faaliyet göstermektedir (Ahmadova, 2012/1).

Askiya Şekilleri

Muhammediyev, 1970 yılında neşrettiği Askiya adlı kitabında, o yıllarda Özbekistan'da 30'dan fazla askiya şeklinin tespit edildiğini belirtir (Muhammediyev, 1970, s. 6). 1980 yılında neşredilen Özbek Halk Edebiyatı kitabında ise 50'den fazla türünün varlığından söz edilir. Fakat hiçbir kaynakta bu şekillerin birkaçı dışında bilgiye rastlanmamaktadır. Farklı kaynaklardan isimlerini tespit edebildiğimiz askiya şekilleri şunlardır:

A. Gelişmiş Şekli

Peyrav (payrov)

Peyrav, Tacikçede "iz" manasına gelen "pey" ve gitmek, yürümek anlamındaki reften fiilinin şimdiki zaman hali (rav)'nin birleşmesiyle oluşmuştur. 'Art arda eklenip giden' manasına gelmektedir. İkinci hecedeki ünlü, sondaki v'nin etkisiyle Özbekçede yuvarlak a'ya dönüşmüştür (Rahmatullayev, 2009, s. 180-181). Özbekçe izahlı lügatte ise: "1. Peş peşe gelen, birbirini takip eden. 2. Su akımı. 3. Askiya için seçilmiş, askiyacıların art arda devam ettirdikleri

malum mevzu; askiyanın icra üslubu. 4. Konuşma veya sohbetten çıkan mana, sözün maksadı, hülasa” (Cilt 3, s. 203) şeklinde açıklanmıştır. Burada kelimenin birinci sıradaki temel anlamı ve üçüncü sıradaki terim anlamları konumuzla ilgilidir.

Peyrav, askiyanın en gelişmiş şeklidir. Peyravda, belli bir konu seçilir ve atışma bu konu üzerinde devam eder. Askıyacılar seçilen konunun dışına çıkamazlar. Tartışma, başından sonuna kadar bir bütünlük arz eder. Bu hâliyle edebi bir metne yaklaşıp. Peyrava iki askıyacı iştirak etmişse, karşılıklı olarak atışırlar. Daha fazla kişi iştirak etmişse, askıyacı istediği yerde tartışmaya katılır. Yani konuşma belli bir sıraya göre yapılmaz. Tam bir sohbet havasında cereyan eder.

Askiyanın peyrav şekli tamamen kinayeli anlatım üzerine kuruludur. Askıyacı, kelimenin gerçek anlamını ve diğer anlam/lar/ını bir arada kullanmış olur. Dolayısıyla kurulan cümle birden fazla anlam içerir. Kelimelerin gerçek anlamlarını dinleyicilerin hepsi anlar. Fakat asıl maksat gerçek anlamda değil, yan anlamlardadır. Sözün yan anlamını, yani gizli anlamını çözebilen dinleyiciler gülerler. Espriyi anlamayan dinleyiciler öylece bakakalırlar.

Peyrav, daha çok Fergana, Taşkent ve Cizzah'ta icra edilir. Peyravlarda en çok işlenen tema meyve, koza, üzüm, kuşçuluk, çiftçilik, inşaat, şarkı, atasözü, kitap, edebî eserler ve benzerleridir. Bir peyravda bu temalardan biri seçildiğinde, seçilen tema derinlemesine işlenir. Atışma sırasında temel ahlak kalıplarının dışına çıkılmaz. Müstehcen veya kaba sayılan bir söz söylendiğinde, bu acizliğin ve zayıflığın bir işareti olarak kabul edilir ve atışma durdurulur (Razzoqov, 1980, s. 263-264).

Aşağıda edebî eserlerle ilgili peyrav örneği yer almaktadır. Askıyacılar, her konuşmalarında mutlaka bir edebi eser adı söylemek zorunda kalmışlardır. Özbekçe metinde eser adları kalın, Türkiye Türkçesinde ise bu adlara denk gelen kısımlar yatık harflerle yazılmıştır.

“ASARLAR

*Yodgor aka: Yaxshimisiz **Muqaddas** xon?*

*Muqaddasxon: Keling, **Yodgor** aka, “**Men qishloqda yashayman**” deb ko'rinmay ketdingiz?*

*Yodgor aka: **Nur qidirib** yuribmiz-da.*

*Muqaddasxon: **Opa-singillaringiz tinchmi?***

*Yodgor aka: Ha, ikkovlari ham mehnatda **Mash'al**.*

*Muqaddasxon: **Onaning** nasihatlaridan chiqmay **Ota izidan** borgandan keyin mash'al bo'lishadi-da.*

*Yodgor aka: Aytganday, "**Jamila**" **Qalb amri bilan** Mirzacho'lga ketibdi deb eshitdim, rostmi?*

*Muqaddasxon: Ha, bilasiz-ku, **Irodali** qiz-da.*

*Yodgor aka: Zap **Shonli** avlodimiz bor-da. Har yigit qizga **Ko'ngil gulini Guldasta** qilib tutging keladi.*

*Muqaddasxon: Siz ham **Yaxshi niyat** bilan **yaylovda** qo'y-qo'zichoqlarni ko'paytirib yurganga o'xshaysiz.*

*Yodgor aka: Ha, "**Yaylovda**" hayot qo'shiqlarini yangratib yuribmiz.*

*Muqaddasxon: Yaylov **Oydin kechalarda** ayniqsa gashtli bo'lar?*

..."

(Muhammadiyev, 1970, s. 58-59).

ESERLER

*Yadgar Ağabey: İyi misiniz **Mukaddes** han?*

*Mukaddeshan: Gelin, **Yadgar Ağabey**, "**Ben köyde yaşıyorum**" dercesine görünmez oldunuz?*

*Yadgar Ağabey: **Nur arayıp** yürüyoruz işte.*

*Mukaddeshan: **Ablalar**, kız kardeşler iyiler mi?*

*Yadgar Ağabey: Evet, her ikisi de işlerinde **örnek şahıs**.*

*Mukaddeshan: **Annenin** sözünden çıkmayıp bir de **babanın yolundan** gittikten sonra örnek şahıs olunur elbet.*

*Yadgar Ağabey: Aynen öyle, "**Cemile**" kalbinin emriyle Mirzaçöl'e gitmiş diye duydum, doğru mu?*

*Mukaddeshan: Evet, biliyorsunuz ki **iradeli** kız.*

*Yadgar Ağabey: Oldukça **şanlı** evladımız var. İnsanın, her delikanlı ve kıza **gönül çiçeğinden** bir **güldeste** veresi geliyor.*

Mukaddeshan: Siz de *iyi niyet* ile yaylada koyunları, kuzuları çoğaltmış gibi görünüyorsunuz.

Yadgar Ağabey: Evet, “*yaylada*” hayat türkülerini söyleyip duruyoruz.

Mukaddeshan: Yayla, özellikle *aydın gecelerde* (mi) muhteşem olur?

...

B. Eski Şekiller

Askiyanın eski şekilleri birbirine benzer. Teşbih üzerine kurulurlar. Askiyacı, rakibini bir başkasına, onun hareketlerini gülünç şeylere benzetir. Her üçünde de -genellikle- peyravdakinin aksine bir konu derinliğine işlenmez. Atışma esnasında başka konulara geçilebilir. Peyravdaki gibi belli bir tema ekseninde atılırsa bile detaya inilmez. Askiyanın eski şekillerinde de kinayeli anlatıma başvurulabilir. Fakat peyravda olduğu gibi eski şekillerde kinayeli anlatım şart değildir. Çünkü eski şekillerde mizahi ve komiklik unsurları benzetme üzerine inşa edilir (Muhammadiyah, 1962, s. 40). Her birinin kendine has atışma kalıbı vardır. Bu kalıplar hiçbir zaman değişmez. Şimdi her birinin temel özelliklerine bir göz atalım:

1. Ohşetdim (O'xshatdim)

Kelime anlamı “*benzettim*” demektir. Askiyanın küçük şekillerinden biridir. Askiyacı, rakibini, onun hâl ve hareketlerini bir şahsa veya bir şahsın hâl ve hareketlerine benzetir. Bu benzetmelerde çoğunlukla fiziki ve ahlaki kusurlar ön plana çıkarılır.

“O'XSHATDIM

Nasriddin: Eshon, ho Eshon, sizni o'xshatdim.

Eshon: Kimga?

Nasriddin: Musobaqa komissiyalariga ko'rinmay chap berib yurgan brigadir Subxonqulga.

Eshon: Nima qilardim?

Nasriddin: G'o'za parvarishi ayni qizg'in chog'larda shaharda qovun tushirib yurardingiz.

Eshon: Nasriddin uka, men ham sizni o'xshatdim.

Nasriddin: Kimga?

Eshon: Majlisdə qo'lini ko'krəgigə urib, og'zini ko'pirtirən zveno boshlig'i Rahmonqulga.

Nasriddin: Nima qıldım?

Eshon: Va'dam qop-qop-u, meni soya-salqından top, deb yurardınız.

... ” (Muhammadiyev, 1962, s. 97-98; Muhammadiyev, 1970, s. 101-102).

BENZETTİM

Nasriddin: Eşan, hey Eşan sizi benzettim.

Eşan: Kime?

Nasriddin: Müsabaka komisyonlarına görünmeden köşe bucak kaçan kalfa Subhankul'a.

Eşan: Ne yapardım?

Nasriddin: Pamuk işlərinin ən yoğun olduğu dövəmdə şəhərdə avare avare dolaşıyordunuz.

Eşan: Nasriddin kardeş, ben de sizi benzettim.

Nasriddin: Kime?

Eşan: Meclisdə elini göğsünə vurup, ağzından köpükler saçan kısıım amiri Rahmankul'a.

Nasriddin: Ne yapardım?

Eşan: Vaatlərim çuval çuval, beni serin, gölgə yerlərdə bul diyordunuz.

...

2. Bolesiz mi? (Bo'lasizmi?) (Olur musunuz?)

Kelime anlamı “*olur musunuz?*” demektir. Askıyanın eski şekillərindən biridir. Aynen ‘benzettim’ şeklindeki gibi askıyac, rakibini, onun hâl ve hərəketlərini bir şahsa veya bir şahsın hâl ve hərəketlərinə benzətir. Bu benzətmələrdə çoğunlukla fiziki və ahlaki kusurlar ön plana çıxarılır.

“BO'LASIZMI?”

Eshon: Mulla Nasriddin, mana endi tanqidimiz kor qilib ishlar ancha yaxshilandi, mo'l hosil ham qo'lga kiritildi. Keling, bir kulishaylik.

Nasriddin: Ho 'b, bunaqa bo 'lsa, bo 'lasizmi?

Eshon: Kimday?

Nasriddin: Va 'daboz raisday.

Eshon: Nima qilardim?

Nasriddin: Kunlik terim normasini ikki-uch marta oshirib bajaramiz, deb osmandan kelardingiz-u, yerda do 'ppini yarimta qilib yuraverardingiz!

Eshon: Bo 'lasizmi?

Nasriddin: Kimday?

Eshon: Hosilot Egamberdi akaday.

Nasriddin: Nima qilardim?

Eshon: Mashina terimiga ajratilgan kartalarni qo 'lga terdirib yuborib, aktga qo 'l qo 'yolmay, pushaymon qilib yurardingiz.

...”

(Muhammadiyev, 1962, s. 98-99).

OLUR MUSUNUZ?

Eşan: Molla Nasriddin, işte şimdi tenkitlerimiz işe yaradı işler iyice yoluna girdi, bolca hasıl elde edildi. Gelin bir gülelim.

Nasriddin: Peki, öyleyse olur musunuz?

Eşan: Kim gibi?

Nasriddin: Vaatçi reis gibi.

Eşan: Ne yapardım?

Nasriddin: Günlük hasat hedefini iki üç katına çıkaracağız diyerek adeta gökten düşerdiniz, etrafta umursamadan yürürdünüz.

Eşan: Olur musunuz?

Nasriddin: Kim gibi?

Eşan: Hasılatçı Egamberdi Ağabey gibi.

Nasriddin: Ne yapardım?

Eşan: Makineyle hasat edilecek yerleri elle hasat ettirip, tutanağa imza atamaz, bin pişman olurduz.

...

3. Gül misiz, reyhan misiz, cembil misiz? (*Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz?*)

Türkiye Türkçesinde karşılığı “Çiçek misiniz, reyhan mısınız, geyik otu musunuz?” dur. Askiyanın eski şekillerinden biridir. Aynen ‘benzetim’ şeklindeki gibi askiyacı, rakibini, onun hâl ve hareketlerini bir şahsa veya bir şahsın hâl ve hareketlerine benzetir. Bu benzetmelerde çoğunlukla fiziki ve ahlaki kusurlar ön plana çıkarılır. Askiyanın bu şekilde rakip bir nesneye, bitkiye, hayvana vs. benzetilebilir. Peyravdan sonra en uzun askiya şekli budur.

Askiyanın yukarıda anlatmaya çalıştığımız dört şekli, askiyacılık geleneğinde en çok icra edilen biçimlerdir.

“GULMISIZ, RAYHONMISIZ, JAMBILMISIZ?”

Ismoiljon aka: Akabuxor, ho Akabuxor, muncha o'zingizga pardoz beraverdingiz! Gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz, nimasiz? Yo, oftobda qurib, barglari to'kilayotgan yalpizmisiz?!

Akabuxor: Ana xolos, Ismoiljon akaning o'zlari mendan battar peshonasi sho'r odamu, meni sharmanda qilganlari nimasi! O'zingiz-chi? O'rgilib keta qolay, rostini ayting: gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz, nimasiz? Yo, g'o'zalarning rizqini yeb turgan shumg'iyamisiz?!

Ismoiljon aka: Men ham sizdan qoqinib ketayin, aytingchi: gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz, nimasiz? Yo, suvi ko'llab yotgan jo'yakda o'zingizni oftobga solib yotgan pechakmisiz?

Akabuxor: Bopladilar-ku! Ha, mayli. Pechak bo'lsam bo'larman. Ismoiljon aka? Jonginam, qani endi o'zingiz aytingchi: gulmisiz, rayhonmisiz, jambilmisiz, nimasiz? Yo, keng dalalarimizning husnini buzib turgan sho'r yermisiz?

...”

(Muhammadiyev, 1962, s. 99-100)

ÇİÇEK MİSİNİZ, REYHAN MİSİNİZ, GEYİK OTU MUSUNUZ?

İsmailcan Ağabey: Ekebuhar, hey Ekebuhar, kendinizi bunca övdünüz! Çiçek misiniz, reyhan mısınız, geyik otu musunuz, nesiniz? Yoksa güneşte kuruyup yaprakları dökülen nane misiniz?!

Akabuxor: Vay canına, İsmailcan Ağabeyin kendileri benden bahtsız adam, beni rezil etmeye çalışmaları da nesi! Ya siz? Kurban olayım, doğru söyleyin: Çiçek misiniz, reyhan mısınız, geyik otu musunuz, nesiniz? Yoksa pamukların rızkını yiyen parazit otu musunuz?

İsmailcan Ağabey: Ben de kurban olayım, söyleyin: Çiçek misiniz, reyhan mısınız, geyik otu musunuz, nesiniz? Yoksa arkta kendini güneşe salıp suyu bekleyen sarmaşık mısınız?

Ekebuhar: Vay, fırçaladın ha! Evet, olsun. Sarmaşık olursam olayım. İsmailcan Ağabey? Cancağızım hadi şimdi siz söyleyin bakalım: Çiçek misiniz, reyhan mısınız, geyik otu musunuz, nesiniz? Yoksa geniş tarlalarımızın güzelliğine gölge düşüren çorak yer misiniz?

...

C. Nazma Yaklaşan En Eski Şekiller

1. Tütel (*Tutal*)

Özbek Dilinin İzahlı Lügati'nde *tutal* sözcüğü: “İnanılması imkânsız şey, söz, uydurma” (Cilt 4, s. 205) olarak izah edilmiştir. Nazma yaklaşan askiya türüdür. İlk mısra, beyit, bent, cümle tamamen serbesttir. Yani halk şiirindeki dolgu mısraları gibidir. Bu ayak kısmında müstehcen ifadeler de yer verilebilmektedir. Daha sonraki mısralarda, cümlelerde sadece kulak uyumu gerekir. Bu da kafiye ve redifle sağlanır. Mana itibarıyla, ayak kısmı ve sonraki cümleler birbirine bağlanmaz. Müstehcenlik yerini normal temaya / temalara bırakır. Sonraki kısımlar da anlam itibarıyla bir bütünlük arz etmez. Anlatım kopuk kopuktur. Askiyanın bu şekli çok zor olduğu için son zamanlarda icra edilmemektedir. Askiyanın bu şekli eskiden daha çok Mergilan yöresinde icra edilirmiş (Muhammediyev, 1962, s. 41).

2. Şiir Şekli

Kaynaklarda ismi için özel bir terim kullanılmasa da, tütelden başka, askiyanın nazma daha yakın bu şekli de vardır. Bu tür atışmalarda birinci askiyacı, herhangi bir şairden nazım parçası okur. İkinci askiyacı, aynı tema üzerine irticalen bir nazım parçası söylemek zorundadır. İkinci askiyacının söyleyeceği nazım parçası o sırada dizilmiş olmalı ve her şeyden önemlisi askiyanın tabiatına uygun güldürü unsurları içermelidir. Bu tarz askiyalarda başarılı olabilmek için şiir sanatıyla da hemhal olmak gerekir. O yüzden bu şekil de çok yaygın değildir. Askiyanın bu şeklinde en meşhur kişi Domla Aka Vahobov adlı bir askiyacıdır (Muhammediyev, 1962, s. 42-43). Çünkü kendisi şark edebiyatını iyi bilen birisidir. Askiyanın bu türünü, eskiden beri Taşkent ve çevresinde sürdürülen *bahr-i beyt* geleneğiyle karıştırmamak gerekir. Bahr-i beyt

geleneğinde, belli bir konu seçilir ve bu konuyla ilgili seçme nazım parçaları karşılıklı olarak okunur. Bu gelenek ezber esaslıdır. Halk kültürü tabiriyle ‘usta malı’ şiirler okunur. Bu satırların konusu olan askiya türünde ise sadece ‘ayak’ kısmı usta malıdır. Devamını askiyacılar getirmek zorundadır. Âşıklık geleneğindeki atışmaların sabsız şekli de denilebilir.

3. Kafiye (*qofiya*)

Askıyanın şiire yakın şekillerinden biridir. İrticalen söylenir (Muhammediyev, 1962, s. 42). Esasen karşılıklı soru veya soru cevap şeklinde icra edilir. “Soru ve cevapların her biri küçük birer epizottan oluşur” (Sulaymonov, 2008, s. 101). Askıyacılar atışırken kafiyeli sözcükler kullanmaya özen gösterirler.

“QOFIYABOZLIK II

İbrohimjon: Nasrullo aka keling endi bir qofiyabozlik qilishaylik.

Nasrullo: Bo’pdi, qani, boshlang, o’tirasizmi og’zingizga nos solib: bay-bay taxir, deb.

İbrohimjon: Boshingiz garang bo’lganda aytmovdimmi: meni chaqir deb.

Nasrullo: Bitta shishani bo’shatibsiz, suvmi, atir, deb.

İbrohimjon: Qo’lingizdan ushlab yo’lga boshlasam yurmaysiz: yo’llar qaqir, deb.

...”

(Muhammediyev, 1970, s. 103-104).

KAFIYEBAZLIK II

İbrahimcan: Nasrullo Ağabey gelin şimdi bir kafiyebazlık yapalım.

Nasrulla(h): Tamam, hadi başla, oturuyor musun ağzına toz (neşe veren ot) salıp: vay vay buruk, diye. (İkinci anlamı: oturuyor musun sessizce: vay vay kekre, diye).

İbrahimcan: Başınıza bir külfet düştüğünde demedim mi: beni çağır, diye.

Nasrulla(h): Bir şişeyi bitirmişsiniz, su mu parfüm mü, diye.

İbrahimcan: Elinizden tutup yola düşsem yürümezsiniz: yollar sert, diye.

...

4. Redif (*radif*)

Askıyanın şiire yakın şekillerinden biridir. İrticalen söylenir. Karşılıklı tenkit veya soru cevap şeklinde icra edilir. “Soru ve cevapların her biri küçük birer epizottan oluşur”

(Sulaymonov, 2008, s. 101). Adından yola çıkarak, redifli atışma şekli olduğunu tahmin edebilmekteyiz. Askiya konusunda en kapsamlı çalışmaları yapan Resul Muhammadiyev, aşağıda örnek olarak verdiğimiz parçayı kafiyeye başlığı altında sunmuştur. Fakat askiyanın bu şeklinin redifli atışma olduğu görülmektedir:

*“İbrohimjon: Mana shunaqa gaplarni aytib meni **dog’ qoldirasiz.***

*Nasrullo: Mo’ylovni olasizu, qulog’ni **sog’ qoldirasiz.***

*İbrohimjon: Pulini bermay yuravering, bir kuni **bog’ qoldirasiz.***

*Nasrullo: Osh yeganda go’shtini tamomlab, tovoq tagida bizga **yog’ qoldirasiz.***

*İbrohimjon: Bedana bilan kaklik yeb bizga **zog’ qoldirasiz.**”* (Muhammadiyev, 1970, s. 104).

İbrahimcan: İşte böyle sözler söyleyip içimde *dağ* (yara, ukde) *birakıyorsunuz.*

Nasrulla(h): Bıyığı alıp kulağı *sağ* *birakıyorsunuz.*

İbrahimcan: Parasını ödememeye devam edin, bir gün (bir de bakmışız ki) *bağ* *kaldırıyorsunuz.*

Nasrulla(h): Aş yerken etini bitirip tabağın altında bize *yağ* *birakıyorsunuz.*

İbrahimcan: Bildircin ile keklik yiyip bize *karga* *birakıyorsunuz.*

D. Küçük Şekiller

1. Efsane (afsona)

Askiyanın efsane şekli aile içi eğlencelerde, yakın arkadaşlar arasında yaygındır. Mizahi unsurlar katarak birbirlerini eleştirirler, sitem ederler. Atışan kişiler birbirlerine efsane diye hitap ederler (Muhammadiyev, 1962, s. 41-42).

“AFSONA

Zaynobiddin: Afsona.

Oxunjon qiziq: Jon afsona!

Zaynobiddin: Men kelguncha osh qilib qo’y desam, aytganimni qilmabsan-a.

Oxunjon qiziq: Afsona.

Zaynobiddin: *Jon afsona!*

Oxunjon qiziq: *Go'sht-yoqqa pul bermabsan-a!*

...”

(Muhammadiyev, 1970, s. 102).

EFSANE

Zaynobiddin: Efsane.

Oxunjon qiziq: Can efsane!

Zaynobiddin: Ben geldiğimde yemek hazırla dememe rağmen söylediğimi yapmamışsın ha!

Oxunjon qiziq: Efsane.

Zaynobiddin: Can efsane!

Oxunjon qiziq: Et ve yağa para vermemişsin ha!

...

2. Lakap (*laqab*)

Askiyanın lakap şeklinde askiyacılar birbirlerinin lakapları üzerinden atışırlar. Askiyacilar, birbirlerinin lakaplarını açıkça söylememeye çalışırlar. Atışma, inceden inceye iğnelemeler ve genellikle ima yollu, sezgiye dayalı ince esprilerle sürüp gider. Dinleyiciler askiyacıların lakaplarını bildikleri için, atışma sırasında iğneleyici ifadeleri farkedince gülerler. Aşağıda, boynunda beze olduğu için “Bukak” lakabıyla anılan bir askiyacı ile “Kel” lakaplı diğer askiyacının atışması yer almaktadır. Lakaplarla ilgili çağrıştırmacı ifadeler koyu harflerle verilmiştir.

*“Buqoq laqabli kishi: **Boshingizda tashvish** bormi deyman, xayol surib qoldingiz?*

*Kal laqabli kishi: Qilg'ilikni qilibsizu, gunohi mana **bo'yningizga** tushib qolibdi!*

*Buqoq laqabli kishi: Mayli, haqiqat joyini topar, **boshingiz** ham **ochilib qolar**.*

*Kal laqabli kishi: Haqiqat ochilhuncha **bo'g'ilib** o'larsiz.”* (Muhammadiyev, 1970, s. 106)

Bukak lakaplı kişi: *Başınızda kaygı mı var acaba, düşünceye daldınız?* (Rakibin kelliğine gönderme yapıyor.)

Kel lakaplı kişi: Elinizden geleni ardına bırakmamışsınız, günahı işte *boynunuza* kalmış. (Rakibin boynundaki bezeye gönderme yapıyor.)

Bukak lakaplı kişi: Peki, hakikat yerini bulur, *başınız da açılır*. (Her şey ortaya çıkar, sorunlar çözülür. Rakibin kelliğine gönderme yapıyor.)

Kel lakaplı kişi: Hakikat ortaya çıkıncaya dek *boğulup* ölürsünüz. (Rakibin boynundaki bezeye gönderme yapıyor.)

3. Safsata (*safsata*)

Safsata, karşılıklı soru cevap şeklinde icra edilir. Soru ve cevapların her biri küçük birer epizottan oluşur. İğneleyici sözlerle şakalaşma üzerine kuruludur (Sulaymonov, 2008, s. 101). Kaynaklarda derlenmiş metin bulunmamaktadır.

Askiyanın benzer türlerle mukayesesi

Özbek halk edebiyatında askiyaya en yakın türler *laf* (lof)'lar ve *fikra* (latifa)'lardır. Laflar da karşılıklı atışmaya dayalı bir türdür. Laflarda atışma iki kişiyle sınırlıdır. Birinci lafçı mübalağalı bir şey söyler. İkinci lafçı da onun mübalağasını gölgede bırakacak şekilde zekice bir cevap verir. Laf böylece tamamlanmış olur (Geniş bilgi için *bk.* Sarimsoqov, 1989, s. 151-162; Yıldız, 2006, s. 101-102; Madayev, 2013, s. 102-113). Askiyanın daha iyi anlaşılabilmesi için bu üç türün benzer ve farklı yönlerini aşağıdaki şekilde tespit ettik:

a) Benzer Yönleri

1. Üçü de destan ve masallara nazaran çok daha kısa türlerdir.
2. Üçü de insanları eğlendirmek ve özellikle güldürmek için icra edilir veya anlatılır.
3. Üçünde de mizah ve hiciv asli unsurlardandır.
4. Üçünde de durum (hazırlık) epizotu bulunmaz. Bazı fıkralarda “Nasreddin hocanın hanımı ve iki kızı varmış...” gibi durum epizotu olsa da bu özellik fıkraların çoğu için geçerli değildir. Yani durum epizotu fıkranın olmazsa olmazı değildir. Genellikle doğrudan konuya girilir.
5. Bilindiği üzere efsane, destan ve masalların konuları daima geçmişe yöneliktir. Geçmişte yaşanıldığına inanılan olaylar anlatılır. Bu üç türde böyle bir sınırlama bulunmaz. Durum veya olaylar hem geçmişe hem de günümüze ait olabilir.

6. Üçünde de diyaloglar önemli yer tutar. Askiya ve laf tamamen diyalog üzerine kuruludur. Fıkralarda da konu çoğunlukla diyalog yoluyla gelişir.

7. Her üç türde de zekâ ve hazırcevaplık önemli yer tutar.

8. Üçünde de tiyatral (dramatik) unsurlar bulunmaz. Hepsinde jest ve mimikler önemli olsa da icracı ya da anlatıcı rol ve taklit yapmaz.

b) Farklı Yönleri

1. Üç tür içinde en uzun olanı askiya (peyrav çeşidi)'dir. Fıkra ve laflar daha kısa olur. Laflar sadece *ayak* ve *cevaptan* olduğu için uzunluğu sabittir. Daima tek epizotludur. İstense de uzatılamaz. Fıkra ve askiyaların uzunluğu ise değişkendir.

2. Askiya ve laf icraya dayalı, fıkra ise anlatmaya dayalı türdür. Askiya ve laf anlatılmaz, icra edilir. Laf, bir kişi tarafından anlatıldığında laf olmaktan çıkar, fıkraya dönüşür.

3. Askiya ve laflarda repertuar söz konusu değildir. Askiyacı ve lafçı bir metni ezberlemez. Bir kez icra edilen askiya ve laf bir daha icra edilmez, tekrarı olmaz. İki tür de doğaçlamaya dayalıdır. Fıkralar için ise repertuar söz konusudur. Fıkracı, öğrendiği fıkrayı anlatır.

4. Askiya ve laflar sözlü gelenekle nesilden nesle intikal ettirilmez. Fıkralar ise ağızdan ağza dolaşarak yüzyıllar boyunca yaşatılabilir.

5. Askiyacı ve lafçılar profesyonel sanatçılardır. Gelenek içinde usta-çırak ilişkisiyle yetişirler. Fıkra anlatıcılığı için profesyonellik şart değildir. Herkes fıkra anlatabilir.

6. Askiya ve lafların icrası için en az iki sanatçının bir araya gelmesi gerekir. Bu türler genellikle düğünlerde, kutlamalarda, seyil denilen bahar eğlencelerinde vs. icra edilir. Fıkra ise her zaman her ortamda anlatılabilir.

7. Askiyada sözün kinayeli, tevriyeli, mecazlı, cinaslı anlamları bu türün asli unsurlarındandır. Fıkralarda bu unsurlar daha az öneme sahiptir. Laflarda ise bulunmaz.

8. Abartı (mübalağa) lafların en asli unsurudur. Askiya ve fıkralarda bu unsur daha az öneme sahiptir.

9. Laf ve fıkralarda asıl gülmeyi sağlayan unsur en sondadır. Askiyada ise askiyacının her turdaki konuşmasında gülünç unsurlar bulunabilmektedir.

10. Askiyanın bazı şekillerinde şiire yakın bir söyleyiş biçimi vardır. Bu şekillerde kafiye veya redif olmak zorundadır. Laf ve fıkrada şiirsel bir söyleyiş ya da anlatım bulunmaz. Dolayısıyla bu türlerde kafiye ve redif aranmaz.

11. Fıkralarda başı ve sonu belli olan bir olay (hikâyecik) vardır. Askiya ve laflarda ise kopuk kopuk konuşmalar vardır. Olaydan ziyade durum ön plandadır.

12. Askiya ve lafların kahramanları çoğunlukla icracıların kendileridir. Fakat fıkra kahramanı, anlatıcının kendisi değildir. Anlatıcı, başkalarının başından geçen hadiseleri aktarır.

13. Askiyanın bazı şekillerinde kalıp ifadeler vardır. Laf ve fıkralarda kalıp ifadelere rastlanmaz.

14. Fıkralar evrensel anlatılardır. Herhangi bir fıkraya dünyanın her yerinde rastlamak mümkündür. Askiya ve laf Maverâünnehir bölgesine hasır. Çoğunlukla Özbekler arasında bilinir.

Sonuç

Türk dünyasında atışma geleneği çok köklü, zengin ve değişkendir. Atışmacıların usta-çırak ilişkisiyle yetişip yetişmemesi, atışmanın doğaçlama icra edilmesi veya repertuara dayanması, atışmanın konuşma (diyalog) şeklinde veya nazım düzeninde olması, atışmacı sayısı, çalgı aleti kullanılıp kullanılmaması, atışmanın amacı ve fonksiyonu, atışma geleneğiyle birlikte atışma tür ve şekillerini belirleyen temel hususlardır. Âşık atışmaları, atışmalı maniler, atışmalı türküler, atışmalı şiir okuma geleneği (bahr-i beyt), askiya ve lafların en temel ortak özelliği, hepsinin karşılıklı atışmaya dayanmasıdır. Türk dünyasındaki bu çok yönlü atışma geleneğinin ortak kökten beslendiği muhakkaktır. Askiyanın doğaçlama icra edilmesi ve şiir şeklinin de olması, bu türün, bilhassa âşık atışmaları ile daha yakın bir geçmişte birlikteliğini gösteren ipuçlarıdır. ‘Askiyanın şiir şekli’nde çalgı kullanılmayışı, onu âşık atışmalarından farklıymış gibi gösterse de çalgı kullanılması ya da kullanılmaması türü belirleyici asli unsurlardan değildir. Hem - çok yaygın olmasa da - âşıklık geleneğinde çalgısız atışma örnekleri de mevcuttur. Askiya ya da askiyanın nazma yaklaşan şekilleri ile Anadolu’da *atışmalı maniler* olarak adlandırılan ve Türkistan sözlü edebiyatlarında da icra edilegelen *kız bilen cigit ayıtısı* (Kazaklarda), *akıyneke* (Kırgızlarda), *ölen* veya *halk termeleri* (Özbeklerde) tamamen farklı türlerdir. Askiya ile atışmalı manilerin birbirine karıştırılma ihtimali olmadığı için yukarıdaki mukayese başlığı altında bu konuya girilmemiştir.

Askiyanın nazma yaklaşan şekilleri, 20. yüzyılda askiyacılık geleneği içinde çok yaygın değildir. Askiyanın iptidai şekli olarak kabul edebileceğimiz bu nazma yaklaşan şekiller veya şiir şekli (ölçülü atışma) yerini zamanla konuşmaya (diyaloga) dayalı serbest atışmaya bırakmıştır. Türk halk edebiyatında mitten masala, manzum destandan mensur destana ve halk hikâyesine geçiş örnekleri de bu tezi destekler niteliktedir.

Askiyanın konuşmaya (diyaloga) dayalı şekilleri, 20. yüzyılın son çeyreğine kadar canlılığını yitirmeyen gelenek içinde en yaygın olanlarıdır. Askiyanın temeli ozanlık geleneğine dayansa da zamanla gelişen konuşmaya (diyaloga) dayalı şekilleri, onun tamamen ayrı bir tür olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Kaynaklar

- Ahmadova, N. (2012). Gulmisiz, rayhonmisiz?, *O'zbekiston Adabiyoti va San'ati Gazetasi*, S. 1. <http://n.ziyouz.com/maqolalar/nazokat-ahmedova-gulmisiz-rayhonmisiz> (Erişim tarihi: 05.06.2015).
- Erkan, A. (2006). *El-Beyân (Arapça-Türkçe Büyük Sözlük)*. İstanbul: Yasin Yayınevi.
- Imomov, K. (1990). Askiya. *O'zbek Xalq Og'zaki Poetik Ijodi*. Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti, 280-286.
- Madayev, O. (2013). Latifa va loflar, *O'zbek Xalq Og'zaki Ijodi*, Toshkent: Mumtoz So'z, 102-113.
- Madayev, O. (2013). *O'zbek xalq og'zaki ijodi*. Toshkent: Mumtoz So'z.
- Muhammadiyev, R. (1962). *Askiya*. Toshkent: O'zbekiston SSR Badiiy Adabiyot Nashriyoti.
- Muhammadiyev, R. (1970). *Askiya (O'zbek xalq ijodi Turkumi)*. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot va San'at Nashriyoti.
- O'zbek tilining izohli lug'ati*, Jild 1, 2, 3 (2006). Jild 4, 5 (2008). (Tahrir hay'ati: T. Mirzayev va boshq.), O'zR FA Til va Adabiyot Instituti, Toshkent: "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Qodirov, M. (1989). Askiya. *O'zbek Folklori Ocherklari*, Ikkinchi Tom. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti, 163-176.
- Rahmatullayev, S. (2009). *O'zbek tilining etimologik lug'ati, III. (Forscha, Tojikcha Birliklar va Ular Bilan Hosilalar)*. Toshkent: Universitet.
- Razzoqov, H. (1980). Askiya. *O'zbek Xalq Og'zaki Poetik Ijodi*, Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti, 261-267.
- Sarimsoqov, B. (1989). Lof. *O'zbek Folklori Ocherklari*, Ikkinchi Tom, Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti, 151-162.

- Sobirov, O. (1980). Latifa va loflar. *O'zbek Xalq Og'zaki Poetik Ijodi*, Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti, 176-186.
- Sulaymonov, M. (2008). *O'zbek Xalq Og'zaki Ijodi (Akademik Litseylar Uchun O'quv - Uslubiy Qo'llanma)*, Namangan: Namangan Davlat Universiteti.
- Yıldız, N. (2006). Özbek halk edebiyatında latife, laf, askıya. *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (hzl. Yunus Koç, Serdar Sağlam, Cahit Gelekcı), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 99-105.